

Az esszéíró

Hogyan kellene élni? Önmagunkban őrzött, jobbik énünkhöz méltón, *kifelé*, vagy a világból csak átszűrte hatásokat engedve magunkhoz, *befelé*?

Talán úgy kellene élni, véltem egykor, mint a jó öreg Thomas de Quincey, a vén ópiumevő, mély völgyben, kis, fehér falú házban, amely körül mindig virágzik valami, télen pedig, a legfagyosabb, legdermesztőbb zimankó idején jól befűtött kandalló mellett, hangulatfényben üldögélve, a tűztér előtt süpedező szőnyeg, csukott zsaluk, s a függönyök súlyos ráncokban terülnek szét a padlón. A boldogság, úgy képzeltem, teástálcával lép be szobám ajtaján, a szellemi ember legkedvesebb italával. Thomas de Quincey, saját bevallása szerint este nyolctól reggel négyig egyfolytában teázott, ezt különösen vonzónak találtam.

Így álltak a dolgok 1983-ban, amikor de Quincey könyve, az *Egy angol ópiumevő vallomásai*, Tandori Dezső fordításában megjelent. Nemsokára más ügyek kezdtek foglalkoztatni, angliai kúriám teaszobájának gondja valahogy háttérbe szorult. Az esszéről viszont továbbra sem mondtam le. Keresztury Dezső tanulmányainak akkoriban kiadott új válogatását, a *Helyünk a világban* kötetet illő tisztelettel, kellő távoból szemléltem, mint általában a nem elsődlegesen irodalmi tárgyú gondolat kísérleteket. Aztán mégiscsak felkutatam az 1973-as *A szépség hasznát*, s az 1970-ben, számomra a történelmi régmúltban publikált *Örökséget*, íróportréi gyűjteményét, máig a mértéket, az 1988-as *Kapcsolatok* után is. A Keresztury-esszék eredetét, jelentőségét azonban csak azóta sejttem, midőn magát az esszéírót, művei folyamatát tárgyamul választottam.

A jó esszé egy hörpintésre fölhajtható, azonnal hat. Néhány évi tanulás, érlelés után szinte egy lélegzetre meg lehet és meg is kell írni. Gyors, tömör beszédmód, semmi terjengősség, melázás-lírázás. Pedig sokműfajú alkotóról lévén szó, aki ráadásul költő is, igencsak indokolt lehetne a lírává oldódó fogalmiság. Műfajváltó irodalmárról egyébként azért is nehéz írni, mert az értekező óhatatlanul azzal küszködik, hogy állandóan a *másik* műfaj jelenlétét keresi minden megnyilvánulásban, s így igazán sohasem talál vegytiszta írásokat. A Keresztury-esszék olvasásakor nem fogott el ilyen érzés. Esszék

a javából, nem érzelmős vallomások, nem képes beszédű „metaforitiszek”, hanem világos fogalmazású, átlátható rendszerré bővülő alkotások.

Elvont feladatként nézve, eléggé hálátlan munka esszéíróról esszét írni. A vállalkozásban az egyik fél mindenképpen alulmarad, a legcsekélyebb versenyszellem nélkül is. Számomra legfeljebb az nyújthat enyhítő körülményt, hogy élő klasszikusról írok, hevenyészett megjegyzéseim nyomába sem érhetnek az egészek. Tárgyam mélysége, korszakossága rendre öszszefogottságra int. Nem azon töprenkedem, mi az esszé, hanem azon, hogy milyen a Keresztury-esszé. Így a kérdés pontosabb, de rögvest bonyolultabb is. S különösen nehéz olyan művészlől esszét írni, aki már pályáját is az esszétörténetről szóló esszével kezdte. Keresztury Dezsőnek 1928-ban jelent meg *A nemzeti klasszicizmus esszéirodalma* című tanulmánya. Bevallhatom, mert most már nem így van, az utólagos beismerés bátorságával, hogy évekig riasztott ez a cím. Tudtam, persze, Horváth János-i eredetét, s azt is, hogy éppen tárgyam, az esszéíró Keresztury az, aki oly sokat tett azért, hogy legpontosabb jelentésében és jelentőségében lássuk Horváth János meghatározását. Mégis, talán túl kezdő voltam, izgága, bohó, minden érdekelt, csak a klasszicizmus nem. Tiszteltem nyugodtságát, hódoltam kiegyensúlyozott, arányos felépítése, szigorú szabályai előtt, de lelkesedni nem tudtam érte. Miért, miért nem, megmondani ma sem tudnám. S még inkább távolított a „nemzeti” jelző, mely egy időben szinte egyenlő volt a vidékiessel, maradival, máskor az „igazi magyarság” gerinc-feltételeivel, melyeket egyes önjelölt hivatottak kívántak megszabni, ki a magyar és mitől magyar a magyar. A kettő együtt – nemzeti és klasszicizmus már inkább foglalkoztatott, de megfejtése még reménytelenebbnek látszott.

Több ez, mint klasszicizmus, vagy kevesebb? Ha nemzeti, miért nem magyar? Hiszen nem magyar klasszicizmusról van szó, hanem nemzetiről. Irodalmon kívülnek véltem ezt a megközelítést, szemben az én abszolút irodalomeszményemmel. Azzal az elképzeléssel szemben, hogy irodalmat, irodalmi jelenséget csak irodalomból, saját belső törvényszerűségek alapján szabad magyarázni. Az irodalmi szöveg az elsődleges, az egyes korok írásos emlékei adják egy korszak szellemét, nem pedig politikai, ideológiai vonatkozások.

Horváth János és Keresztury Dezső természetesen már régen hirdették azt, ami bennem ködös, össze nem rendeződő nézetek esetlegességeként élt: az irodalmár fő szempontja csak az irodalniság lehet. De húzódozásra készítetett a nemzeti klasszicizmus fogalma mögött rejlő magatartás, a kulturális örökség gondozásának hangsúlyozása is. Ennek a szemléletnek alapvető megnyilvánulása a hagyományörzés. Mintha teremteni nem, csak őrizni le-

hetne, mintha bármiféle új csak merő hiúság lenne, s a legtöbb, amit tehetnénk, az örök értékek becsomagolása lenne. Mi más taszíthatna jobban éppen csak tájékozódó, siheder esszéistát, mint az őrzés avatag lehetősége? Az írásgyakorló, ha nagyon fiatal, úgy érzi, teremteni született, sohasem-volt felfedezéseknek van értelme csupán, ha van egyáltalán valaminek. Kereszturyt, Horváth Jánost tanulmányozva végre kiderült számomra is: a nemzeti klasszicizmus mást is, többet is jelent. Nemcsak magát az irodalmi tudatot, nemcsak ízlést, hanem – mint az esszéíró erre rámutat – erkölcsöt, etikumot is.

Az irodalom nemzeti jellegét már nem a nemzeti politikumban, nem a tárgy nemzeti mivoltában, vagy akár a hazafiasság hangoztatásában látja ez a szemlélet. Ízlésben, műformában, esztétikumban magyar, azaz más etnikummal össze nem téveszthető. Nem nagyobb, dicsőbb, jobb, csupán egyedi jellemzőket birtokol. Itt már felderengett valami a másoktól annyiszor emlegetett tartalmakból: nemzeti érzés, nemzeti fejlődés, nemzeti ízlés, nemzeti klasszicizmus. De továbbra is idegenkedtem mint túlzásokra hajlamos, szalmaláng-lélek a Keresztury-eszménytől, melynek fő vonása a klasszikus mértéktartás. Visszafogott indulatokat, óvatosságot, diplomáciát, felesleges aggályoskodást éreztem ebben. Míg aztán, némi szójátékszerű értelmezéssel, magam is rájöttem a klasszikus mértéktartás előnyeire. Szorosabb olvasatban a klasszikus mértékek, metrumok megtartását is jelenti ez. Elemi hagyományt kapcsolva a jelen áramába, nagyfokú tudatosságot feltételez. Nemcsak az egyes ember életében, hanem tágabb összefüggésben, társadalmi értelemben is megköveteli a tudatosságot. Személyes önismeretet és nemzeti önismeretet igényel. Zrínyi, Berzsenyi, Arany, Ady, Babits törekvéseit idézve nyomban helyére kerül a sokat vitatott „nemzeti” jelző. Zrínyi helykeresése, Berzsenyi nemzetostorozása, Arany önemésztő hűsége eszményeihez, Ady megsemmisítő, vitriolos leleplezései, Babits féltő, kis országot óvó felelőssége. S nemzeti klasszicizmus irodalmi vetületben is: Zrínyi felkiáltásai, pazar körmondái, Berzsenyi magasan szárnyaló, egyenletes ódái hangja, Arany látszólagos dalszerűségéből is átremegő fájdalma, modern érzékenységű versbeszéde, Ady kíméletlen szimbólumai, kérdéseinek stilisztikája, Babits szaggatott és mégis elsimuló lélegzetvételei, az „édes haza” poetikája.

Középről nézvést tartalmassá válik a nemzeti klasszicizmus elmélete, legnagyobbjaink műveiben megtestesülő eszméje. S aligha véletlen, hogy az előbb említettek – kiegészítve a sort Gyulai Pállal, Kemény Zsigmonddal, Péterfy Jenővel – a nemzeti klasszicizmus esszéirodalmának is jeles képviselői. Gyulai Budapesti Szemléje annak a műfajnak a fellegvára, melyben ötvöződik a kritikus, a tudós, a művész szemlélete, maga Gyulai mindhár-

mat egyesítette. Kemény, aki a környezet részletes kidolgozásán túl az eszmék háttérreljárát is felhasználja hősei lélekábrázolásához, a lelkiismeret harcosait festi egy-egy jellemző vonással, de az egész egyéniséget megvilágítva ezzel. Péterfy, önmagát keresve esszéiben, nyilvános gondolkodásaiban is, céljául tűzte ki az egyéni élet mind megközelítőbb tökéletességét, s messze kiemelkedik kora kicsinyes zajongásaiból. Péterfy törekvése, a tiszta, megalkuvástalan életstílus kialakítása, az életműbe átszüremkedő magatartás iskolapéldája. Az irodalmi folyamat tudatossága mellett az irodalmi létmód komolysága is polgárjogot nyer. Az a felismerés, hogy az irodalmi kifejezés mikéntjében a lényeg rejtőzik. Az, hogy a megszólalás hangneme, a műalkotás megformálása: létkérdés. Az alkotás iránt érzett felelősség az egyes mű értelme. A magyar költészet és a klasszikus kultúra kapcsolatát vizsgálva – a *Helyünk a világban* lapjain – az esszéíró éppen azt emeli ki, hogy Virág Benedek számára a vers nemcsak művészi játék, hanem erkölcsiség hordozója is. Berzsenyi felfogásában az antikvitas nemcsak kulturális élmény, hanem erény is, az „emberméltóság s az életteljesség közvetlen mély megtapasztalása”. Az irodalom nemcsak egy nemzet öntudatának kifejeződése, hanem az élethelehetőségek közötti választásban is eligazítóul szolgálhat. Sorunkon változtatni gyakorta nem tudunk, olykor egy nép, egy ország sorsa is mások, nagyobb hatalmak kezében van. De belső életünk, lelki-szellemi azonosságunk csak a miénk, önmagunk alakításáért, válaszainkért mi felelünk. Jellemünk a saját kezünkben van. A stílus fegyelme, a beszéd fajta kiválasztása és szinten tartása erkölcsi erőt, állhatatosságot is jelez. Menedék, igazi haza így az irodalom, a kultúra, „Haza a magasban”, ahogy a nemzedéktárs Ilyés vallotta, „szívekben megőrzött haza”, ahogyan Keresztury nevezi. Az a mély élményréteg, melyet léleknek, szívnek, kedély- vagy élményvilágnak hívunk, az, amelyet az esszéíró mindig erkölcsi elkötelezettségnek tartott saját legjobb énjéhez. E virtuális én ébrentartása, legszebb képességeink folytonos megcélzása, a Németh László-i „oromtermészet” igényének felkeltése a klasszikus alkotás mellőzhetetlen tulajdonsága.

Örökségvállalás, hagyományörzés? Talán mégis a legtöbb, amit tehetünk. Akarva-akaratlanul sem lehetünk mások, mint ami évszázadok tapasztalatából észrevétlenül belénk ivódott. Nemcsak a legszebb feladat tehát örökségünk átadása, közvetítése, hanem egyedüli lehetőség, objektív tény is. „Nem magad nyomát veted: csupa nyom vagy / magad is, kit a holtak lépte vet” – figyelmeztet posta-szerepünkre, meder-képességünkre Babits. Ezt a felismerést saját sorsába emelte az esszéíró. Azok a kérdések, melyeket esszéiben fejteget, első tanulmányában mint szemléleti alapvetésben, mind megtalálhatók. Helyünk a világban, magyarság és irodalmiság, nemzet és

emberiség, egyén és hagyomány kapcsolata mind ebből az érdeklődésből fakad. Az esszéíró roppant tudatossággal dolgozza ki azokat a tételeket, amelyeket indulásakor előlegezett. Kevés az olyan szerves építkezésű pálya, mint Kereszturyé. Babitsról, Kosztolányiról, Móriczról a tanítvány és a szemtanú hitelével vall. Még alkalomszerűen született írásai, kritikái, ünnepi beszédei is ennek a nagyszabású programnak a beteljesítői. Mint a periódusos táblában, ahol a szabadon hagyott, üres rovatokat előbb-utóbb betölti a felfedezett, odakívánczó elem, a Keresztury-esszék is úgy kerülnek helyükre az életmű rendszerében. Zrínyiről, Berzsenyiről, Keményről szóló esszéiből bontakozik ki az esszéíró arca, hogy az élete témájaként választott Arany-kutatásokról ne is beszéljünk, eljárásából, alkotómódszeréből egyénisége, nézeteiből jelleme. Az esszéíró, akinek művei a legteltesebb összhangban állnak egyéniségével, nemcsak írja, hanem éli is műveit. Amit ő írt Péterfyről, mint-ha magáról írta volna: „Egyéniségének, művészetének legfőbb vonása az a finom tartózkodás, melynek következtében ő, különösen egyre durvábbá váló korunkban, az igazi és a lélek mélyéből fakadó előkelőség egyik csodálatosan szép példája.” Még akkor is igaz ez, ha az esszéíró egyben közéleti ember is, hajdani miniszter, legendás kollégiumigazgató, tudós társaságok tagja, egyetemi tanár, hallgatóságát lebilincselő előadó. Akárcsak Adyét, az ő munkásságát is jellemzi, hogy nemcsak „gyönyörüket” akart írni, hanem emberi lelkek, magatartásformák megváltoztatásáért is harcolt. S eközben – mert lehet így is – sohasem tett erőszakot anyagán, mert mindig önelvű törvények szerint tárta fel azt.

E kifinomult anyagszerűségből természetes módon következik a műves nyelvi kifejezés fontossága. A kimondott szó személyes felelősség és társadalmi ügy az esszéíró számára. Ezt tartja szem előtt, amikor Kosztolányi nyelvművelő tevékenységét értékeli. Emlékeztetve arra, hogy az író közege, a nyelv, egy közösség legnagyobb élő alkotása. A nyelvművelés, a nyelv szolgálata ezért a közösség szolgálata is egyben. Kritikai mikroszkóp alá véve Móricz könyvét, az *Erdély-trilógiát*, vitatható pontokra mutat rá, de meghatározza a szerző *legmóriczibb* jegyét is. Téveszthetetlen érdemként jelöli meg a tökéletes irodalmiság megvalósulását. Más történelmi regények összeállítóitól az különbözteti meg Móriczot, hogy „a beszéddel való jellemzésnek nincs irodalmunkban még egy ilyen mestere”. A szókinccs gazdagsága, a stiláris árnyaltság az egész műnek egységes alapszint ad, varázsos légkört teremt, s „eleven életre kelti a múlt pihenő világát”.

Az esszé nyelvezete éppúgy elsőrendű az esszéíró számára, mint gondolkodásának tisztasága, mondatainak világossága, állításainak egyértelműsége. Az ő példája is bizonyítja, hogy a gondolkodás tisztasága nem okvetlenül

egyszerűsítés, a világosság nem okvetlenül szárazság, az egyértelműség nem okvetlenül szürkesség. Sőt, maga is gazdagítja a magyar esszét ritkán használt, elfeledett szavakkal, találó jelentésváltozatokkal, helyettesíthetetlen árnyalatokkal. Különös, szokatlan szóválasztásainak hangulatfestő értéke van, szóalkotásainak pedig a legpontosabb kifejezést magába sűrítő érvényessége. Ady-értekezésében említi, hogy a félelmetes őselmények, igazságok kimondása mellett időnként „felpiperézett semmiségeket, kiürült közhelyeket is” felfedezett a költő, majd hozzáteszi: „Lehet, persze, hogy az egykor égető igazságok csak napjainkra lettek lappáliák.” Ez a régi, bizalmas németsegből előhúzott szó, a *lappália* felér egy külön bekezdéssel. Hiszen írhatott volna helyette csekélységet, jelentéktelenséget is az esszéíró, de ezzel a szóval minősíti – nem Ady igazságait, hanem napjaink cinikus, fölényes okoskodását. Szóválasztása az önirónia eszköze itt. Móriczról és Schöpflinről szólva, úgy idézi a megelőző nemzedék két nagy öregjét, hogy közvetve a stiláris hangfekvéssel jellemzi őket. Kortársait és önmagát is kívülről láttatva, egyúttal a két „apáról” is szemléletes képet fest. A fiatalok vitatkozó, egymás kiabálásába vágó zajongásában Móricz és Schöpflin nagy lelki nyugalommal vettek részt, hallgatólagosan csupán, szabad folyást engedve a szapora beszédnek, írmás tereferének, „csak néha szóltak bele a csatarába”. Úgy válik a képzelt igazságaikat még hadarva, izgatottan szavaló fiatalok társaságában az idősebbek tapasztalata a sokat megéltek nyugalmává, mint a körülöttük dúló, lángoló hitviták zsvajgó *csatarává*. Ők már tudták, amit az ifjak még nem, de majd a saját bőrükön fogják megtanulni: lényegeset mondani megfontoltan, kevés szóval is lehet, csakis úgy igazán. Az öncélú verstani feladványok képviselői kapnak elegáns oldalvágást, s a metrumszámláló ritmizálást illeszti helyére, amikor a verstan mindenhatóságára esküdőket baráti bensőségességgel „ritmistáink”-nak kereszteli. Szokatlannak ható szóképzése élénkítő, tömörítő stiláris eszköz. Egy Ady-verset elemezve a refrén szerepét, az ismétlődés természetét magyarázza – nem is magyarázza: megelveníti egy sajátos szóalkotással. A refrén szava „mindig teltebben, fokozottabban, riadalmasabban” hangzik fel. Vélhetnének szövegyülésnek ezt az alakot, a *diadalmasabban* és a *riadtabban* kereszteződésének, de nem származtatása perdöntő ezúttal. Minden egyéb fejtegetés helyett, megérzékítve jelöli a refrén felbukkanásának, egyre bővülő jelentésének képzetköreit. A *mellékmondat védelméről* szóló tanulmánya, mely az alárendelő mondatok szükséges használatáért érvel, valósággal nyelvi sziporkák tárháza. Nemcsak azt a hiedelmet leplezi le, hogy nagyarosság és tőmondatosság egyet jelent, hiszen a tőmondat önmagában sem nem jó, sem nem rossz. A részleteket megvilágító, mellékes mozzanatoknak teret engedő mellékmondatban vi-

szont „legtöbbször a lényeg bűvöcskázik figyelmünkkel”. A köznyelvi „bűjőcskázik” helyett a népies *v-s* változat használata kimondatlanul is igazolja, hogy a természetes észjárás számára egyáltalán nem idegen a magyarban sem az alárendelés, hol a részletekben lapuló lényeg bűvöcskázik. Az alárendelő szerkezeteket csak azok látják bonyolultaknak, kuszáknak, akiknek nincs érzékük a „kifejezés hajlatossága” iránt. Ebben a saját képzésű „hajlatosság”-ban a mondanivaló árnyalatait, az árnyalt előadás igényét őrizi az esszéíró. Teremtett szava a gondolkodás hajlékonyságának szükségességét, a pontos, ám színes, érzékletes kifejezésre való hajlamot is magában foglalja. Akik nélkülözik a „kifejezés hajlatosságát”, talán kevés bennük a hajlam a pontos kifejezésre, a kifejezés pontosságára. Ma a szabadság „némileg egyet jelent a nemzeti öntudatosodással, az érzületi védekezéssel, a magyar indulatok felszításával” – írja még mindig a mellékmondat védelmében, annak csattanós cáfolatául, hogy a mellérendelő szerkesztés az ősi magyar erények közé tartozna. Ez a régies, szépirodalmi stílusrétegből átemelt szó, a *magyari*, puszta jelenlétével megsemmisíti a buzgó nemzetnevelők egész magyar sorsbölcséleti rendszerét.

Csupán néhány, szinte véletlenszerűen kiragadott példával kíséreltem meg szemléltetni az esszéíró művészetét, nem is elsősorban gondolatrendszerének teljességét, sokkal inkább beszédmódjának hogyanját, az esszéíró esszéírását. Be kell vallanom, olvasás közben végképp rabul ejtett Keresztury egyik módszere, az ősrégi esszéista fogás, amely jó hatásokkal alkalmazható az érdeklődés lebilincselésére. A kis tények, apró megfigyelések felhasználására gondolok. Esendő mozzanatokkal, jelentéktelennek tűnő életrajzi adatokkal emberközébe hozza hőseit, mondandója tárgyát. Ez a klasszikus megoldás is élteti esszéit. Különösen akkor lettem híve, mikor Szerb Antalról, társáról az esszéíró nemzedékben azt jegyezte fel, hogy Tónika még jóismerősei közt is „alig leplezhető unottsággal lézengett”. A parányi megfigyelés hű képmása a mindenkori filoszoknak, nem is a tükröt átkoztam érte, mindjárt még jobban megszerettem, ahogy magunkat is, másokat is hibáinkkal együtt szerethetjük igazán. Schöpflin Aladárral kapcsolatban pedig – kései és méltatlan utódként – döbentett meg a könyvekben élő literátortermészet méterekben mérhető megrögzöttsége. Schöpflin egész munkásságát, célszerű gondolkodását jellemzi, hogy fővárosi lakosként szinte alig mozdult ki a pesti belváros déli részéről, az Egyetem utca, a Ferenciek tere, a Károlyi-kert, a Magyar meg a Királyi Pál utca által határolt területről. Itt volt szűk, puritán hivatali szobája a Franklin Társulat székházában, itt keresett lakást is, s itt volt kedvenc kávéháza, a Centrál, személyes munkájának és asztaltársaságának színhelye. Minden egyéb kísérteties hasonlóság nélkül a magam rossz

szokásaira, kényelmességére, környékhez ragaszkodó rigolyáira ismertem a két irodalmárt felidézõ emlékekben. Keresztury Dezsõ esszéi a páratlanul gazdag tárgyismeret és a nagy ívű, korszakokat átfogó látásmód iránti ámulaton túl megajándékoztak a magamra ismerés örömeivel (amelybe azért némi bú is vegyült), egy ezredvégi magyar filosz öntudatosodásával, ha szabad ezt mondani; egyszóval az életmű kulcskérdésének vélhető – csipetnyi – önismerettel. Egyéniség és szabadság összekovácsolt kettõssége Keresztury Dezsõ legfõbb értéke, jegyzem fel magamnak. S még valamit.

Annyi más *tanulás* mellett esszéi hozzásegítenek nemzet és magyarság kérdéseinek világos válaszaihoz, a haza és a „szívekben megõrzött haza” mibenlétének megértéséhez, kultúránk, lehetõségeink, kötelességeink tudatosításához. Ars poetica-értéke van, hogy az esszéíró többször idézi Zrínyi gondolatát: elfutni nincs hova, mert Magyarországot sehol másutt meg nem találjuk, „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est” – ilyen egyszerű ez és ennyi az egész. Pátosz nélkül, ilyen magától értetõdõen kellene tudomásul venni a hazaszeretet és hazafiság kényszerét, azt, hogy úgysem tehetünk mást, mint maradunk. Nem érdem ez és nem is átok, egyszerű adottság, amellyel élni, s amellyel használni azonban kötelesség.

Lépegetek a hídon, könyvtárból jövet, ha olyat olvasok, ami megragad, átgyalogolok a hídon (egyre ritkábban), fejemben készülő mondatok, szemem előtt Keresztury-kötetek címei. Egész nap olvastam, félúton vagyok, s arra gondolok, késõ van, jó lenne már hazaérni. Nézem a Dunát, mégis megállok, elmosolyodom. Hazaérni? Hiszen nem otthon voltam-e mindvégig?